

Huiselijk geweld in het Familierecht

*Verslag van het congres over huiselijk geweld in het
familierecht, aanbevelingen voor maatregelen die recht
doen aan artikel 31 van het Verdrag van Istanbul.*

7 oktober 2021

Kaffeetaria, Utrecht

Georganiseerd door de Vereniging voor Vrouw en Recht Clara
Wichmann (VVR)

Inleiding

Middagvoorzitter Margreet de Boer (Eerste Kamer lid van de GroenLinks-fractie en oud-bestuurslid van de VVR) opent de bijeenkomst en verwelkomt alle aanwezigen. Deze middag staat in het teken van huiselijk geweld in het familierecht en het formuleren van aanbevelingen voor maatregelen die recht doen aan artikel 31 van het Verdrag van Istanbul. Wat moet er anders dan nu, om slachtoffers van huiselijk geweld en hun kinderen beter te beschermen in gezags- en omgangszaken? Wat gaat er mis en hoe kunnen we dat verbeteren?

Eerst zullen alle sprekers een korte inleiding verzorgen, waarin iedereen kort benoemt wat de knelpunten in zijn of haar vakgebied zijn en wat er van de ander nodig is om tot een oplossing te komen. Na de pauze nemen alle sprekers deel aan het panelgesprek, waarbij ook vragen uit het publiek beantwoord zullen worden.

Katrien de Vaan – Bezien vanuit beleid

De Boer geeft het woord aan de eerste spreker: Katrien de Vaan. De Vaan is werkzaam bij Regioplan, een beleidsonderzoek en adviesbureau. Zo is ze als projectleider in de regio Rotterdam-Rijnmond betrokken bij een plan om het actieprogramma tegen huiselijk geweld en kindermishandeling te verbeteren en begeleiden.

Beleidsmatig is er ontzettend veel aandacht voor huiselijk geweld. Hierbij geldt het jaar 2002 als een soort breuk: toen trok het Rijk met de nota 'Privé geweld, publieke zaak' de aanpak naar zich toe. Inmiddels is het ministerie van VWS het coördinerend ministerie. Er is echter behoorlijk wat ambivalentie in het beleid rondom huiselijk geweld, dit is terug te zien in:

- De focus op kinderen versus focus op volwassenen
- De focus op veiligheid versus focus zorg
- De focus op gender versus genderneutraliteit

Een belangrijke recente ontwikkeling is de publicatie van het Grevio rapport 2020¹ waarin duidelijk naar voren kwam dat Nederland op een aantal belangrijke punten niet aan het Verdrag van Istanbul voldoet. Dit is ook door de Tweede Kamer opgepikt. Daarnaast geeft ook het gefaseerd samenwerken² aan veiligheid een boost aan de aanpak van huiselijk geweld.

In het huidige beleid rondom huiselijk geweld ziet De Vaan twee problemen.

Probleem 1: Beleid en aanpak zijn onvoldoende gendersensitief

Huiselijk geweld aanpakken zonder naar de rol van gender te kijken, is per definitie geen effectieve aanpak. Toch is het huidige beleid genderneutraal. Denken in daders en slachtoffers is omstreken en gender als oorzaak van geweld wordt nauwelijks meer genoemd. Er heerst weerstand tegen het erkennen van gender, bij beleidsmakers maar ook in de uitvoering door professionals. En dat terwijl er grote verschillen bestaan in slachtofferschap tussen mannen en vrouwen bij structureel geweld met ernstige gevolgen. Deze verschillen zouden ons aan het denken moeten zetten. Doordat dat niet gebeurt maken we missers zoals het niet herkennen of het relativiseren van ernstige stalking, of het vasthouden aan het idee van 'waar er twee vechten hebben er twee schuld'. Kortom: er valt nog heel wat te emanciperen en om goed beleid te maken moeten we af van de stereotypes in ons hoofd en verder kijken dan het heersende maatschappelijke debat.

---

¹ Het eerste landenrapport van GREVIO, het Comité van Experts dat toeziet op de naleving van het Verdrag van Istanbul.

² Gefaseerd samenwerken volgens 'de visie van Vogtländer & Van Arum' leidt momenteel tot een sterke impuls om de aanpak te verbeteren, omdat het landelijk programma en ook het programma Veiligheid Voorop deze visie hebben omarmd. De visie legt sterk de nadruk op het kijken naar de feiten, op het leggen van de focus op veiligheid, en op een gestructureerde wijze van samenwerking die gebaseerd is op kennis over wat werkt.

Probleem 2: De worsteling in het vrijwillig kader & de focus op jeugd

De focus in de aanpak van huiselijk geweld in Nederland ligt sterker op het beschermen van kinderen dan op het helpen van volwassenen. Er is weinig aandacht voor het individu met eigen problemen, zo worden volwassenen vaak aangesproken als ouder. De veiligheid van kinderen heeft echter heel veel te maken met het gedrag van volwassenen. Toch is momenteel de hulp aan ouders vooral gericht op kinderen, door het bieden van opvoedondersteuning bijvoorbeeld. Het effect is dat we onveilige situaties aan het beheersen zijn in plaats van aan het oplossen. Omdat we onderliggende problemen niet oplossen zien we gezinnen vaak terugkomen.

De oplossing

Om tot een oplossing te komen moeten we volgens De Vaan de complexiteit van het probleem accepteren. Aandacht voor alle betrokkenen (als individu) en aandacht voor de rol van gender is hierbij belangrijk. We moeten op het hele systeem van hulpverlening focussen, het vrijwillig kader is daarbij van groot belang. Een goede samenwerking tussen het vrijwillig en verplicht kader is daarom cruciaal.

Tako Engelfriet – psychisch geweld

De tweede spreker van de dag is Tako Engelfriet, betrokken bij Stichting het Verdwenen Zelf. Het Verdwenen Zelf is opgericht uit de behoefte om in educatie rondom het onderwerp emotionele en psychische mishandeling te voorzien. De stichting heeft als missie om deze vormen van mishandeling meer bekendheid te geven, zowel bij slachtoffers als bij professionals.

Dwingende controle

De cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek over dwingende controle zijn schrikbarend. Dat er weinig meldingen gedaan worden betekent dat instellingen alleen het topje van de ijsberg zien. Bovendien ervaren mensen vaak nog last lang nadat ze uit de gewelddadige relatie komen.

Omdat dwingende controle vaak voorafgaat aan nog ernstiger vormen van geweld is het belangrijk om het tijdig te herkennen. Maar aangezien het een vrij onbekend fenomeen is, is er nog nauwelijks preventie. En in het geval dat het wel wordt herkend, zijn er in Nederland binnen de jeugdzorg maar twee mogelijkheden: onder toezichtstelling of uit huis plaatsing. Beide zijn in de meeste gevallen geen passende oplossing.

Problemen

Het probleem is volgens Engelfriet het klassieke beeld van huiselijk geweld: 'man slaat vrouw'. Dit klopt voor een groot deel niet. Zo zeggen veel slachtoffers bijvoorbeeld: "Het was niet de klap die me het meest bijbleef maar de psychologische terreur". De mogelijkheden van een pleger om zijn of haar partner te controleren zijn eindeloos, bijvoorbeeld via de kinderen.

Een mediation traject helpt bij dwingende controle vaak niet en door de situatie een 'conflict' of 'vechtscheiding' te noemen wordt bij voorbaat de analyse al achterwege gelaten. Bovendien krijgt de rechter vaak alleen de opdracht om het juridische probleem op te lossen. Een vraag over de hoogte van de alimentatie is een hele andere dan "Hoe lossen we deze situatie van huiselijk geweld op?".

Mogelijke oplossingen

Enkele mogelijke oplossingen met betrekking tot dwingende controle zijn:

- Aanpassing van de strafwet zoals in Engeland. In Engeland is dwingende controle niet alleen binnen maar ook buiten relaties in de wet opgenomen.

- Pleger en slachtoffer uit elkaar houden zodat je verdere traumatisering van slachtoffers verminderd (schottenaanpak).
- Dwingende controle bekijken als een veiligheidsprobleem in plaats van een therapeutisch probleem. Daarbij hoort een gedegen feitenonderzoek.
- Strafbaarstelling van dwingende controle.

Wensen

De wens van Engelfriet is om partners te worden in plaats van te opereren op losse eilandjes. Er moet gezamenlijkheid gecreëerd worden in plaats van dat de verschillen benadrukt worden.

Bianca Poldervaart - huiselijk geweld in het familierecht: kinderbescherming

Het woord wordt gegeven aan de derde spreker: Bianca Poldervaart. Poldervaart is werkzaam bij de Raad van de Kinderbescherming als adviseur beleid. De taken van de Raad van de Kinderbescherming zijn o.a. onderzoeks- en adviestaken bij kinderbescherming en voogdij/gezag zaken.

Complexe scheiding

De term 'complexe scheiding' is in ontwikkeling. De huidige definitie die jeugdprofessionals gebruiken is: een scheiding waarbij ouders door aanhoudende ernstige conflicten het belang en welzijn van de jeugdigen uit het oog verliezen, evenals het wederzijdse belang.³ Dit is waar de jeugdprofessionals op dit moment mee werken.

Bij de Raad van de Kinderbescherming is huiselijk geweld en kindermishandeling een belangrijk thema. Het is een complex onderwerp wat vaak een (langdurig) patroon van herhaling kent met grote gevolgen voor kinderen en volwassenen.

Afhankelijk van de wisselende tijdsgeest horen we meer of minder geluiden over ons werk. Op dit moment is feitenonderzoek actueel en de vraag om diepere analyse en duiding van onderliggende problemen.

De oplossingen

Duurzame oplossingen blijken moeilijk, hulp is momenteel vaak onvoldoende toegerust en/of beschikbaar om de kern van het probleem op te lossen.

We zijn met elkaar verplicht om te zoeken naar een oplossing, of het nou gaat om echtscheidingsproblematiek of opvoedingsvraagstukken, daarom moet er geïnvesteerd worden in goed onderzoek en cliënt participatie.

Instrumenten die perspectief bieden op de lange termijn zijn:

- Beschikbare, tijdige en passende hulp voor betrokkenen waarbij gezorgd wordt voor een juiste analyse, zo nodig met behulp van specialisten.
- Intensivering van de samenwerking tussen zorg en straf/volwassenen organisaties bij huiselijk geweld en (strafbare) kindermishandeling. Een gezamenlijke aanpak maakt dat je meer bevoegdheden hebt.
- Wetenschap en Kennis benutten.

Aanbevelingen zoals het Expertteam Ouder Verstoting en initiatieven zoals Scheiden zonder Schade kunnen ook de effectiviteit van de hulp verbeteren.

---

³ Zie de SKJ richtlijnen, zie link:

<https://richtlijnenjeugdhulp.nl/scheiding/gevolgen-van-een-ouderlijke-scheiding-voor-jeugdigen/complexe-scheidingen/>

Daarnaast is het samenbrengen van het volwassen- en het jeugdperspectief ook belangrijk.

Susanne Tempel – Kinderrechter

De vierde spreker van de dag is Susanne Tempel. Tempel is rechter bij de rechtbank Zeeland- West Brabant en is sinds 2010 kinderrechter.

In alle rechtsgebieden als kinderrechter speelt huiselijk geweld een rol. In jeugd strafzaken heb je vaak te maken met jongeren die getraumatiseerd zijn door huiselijk geweld. Ook speelt huiselijk geweld vaak een rol op de achtergrond als jongeren een strafbaar feit hebben gepleegd.

Gemankeerd systeem

Zowel bij kinderbeschermingszaken als bij gezag en omgang merkt Tempel als rechter keer op keer dat het familierecht een gemankeerd systeem is om huiselijk geweld mee aan te pakken. Er worden om juridische beslissingen gevraagd in een kader wat de lading niet dekt. Of er sprake is van huiselijke geweld is namelijk vaak niet de juridische vraag die voorligt, maar de vraag wanneer en hoeveel contact er is met de kinderen, bijvoorbeeld. Bij kinderbeschermingsmaatregelen gaat de vraag eerder over ondertoezichtstelling of uithuisplaatsing. Zijn dit überhaupt de juiste oplossingen in situaties van huiselijk geweld?

En hoe als rechter te differentiëren tussen ouders die moeite hebben om ruimte te maken voor de ander of die terecht hun zorgen hebben over de veiligheid bij de andere ouder? Als rechter verkeer je immers in een achterstandspositie aangezien je informatie krijgt van ouders die elkaar tegenspreken.

Wensen

De wens van Tempel is meer onderzoek van de Raad voor de Kinderbescherming. Zo zou ze graag willen weten of er aanwijzingen zijn die spreken voor ouders die lijnrecht tegenover elkaar staan. Ook zou ze in sommige gevallen advies willen ontvangen van de Raad van de Kinderbescherming over wat het meest in het belang van het kind is.

Het belang van het kind is namelijk de eerste en enige overweging bij iedere beslissing die Tempel als rechter neemt. Maar met het laatste woord als rechter los je niet ieder probleem op. De juridische beslissing is in de meeste gevallen een antwoord op een totaal ander probleem dan wat zich eigenlijk voordoet.

De oplossing

De oplossing schuilt in een analyse aan de voorkant, waarmee voorkomen kan worden dat de vraag die bij de rechtbank voorkomt niet het daadwerkelijke probleem schetst.

NB: het Hof heeft het Verdrag van Istanbul in enkele uitspraken genoemd.⁴

In het tweede deel van de bijeenkomst komt **Nathalie van Waterschoot** aan het woord. Van Waterschoot is Staats- en Bestuursrecht rechter maar ook ervaringsdeskundige als het aankomt op huiselijk geweld in het familierecht, ze wil haar ervaringen graag delen met de professionals die vandaag aanwezig zijn. De VVR heeft haar gevraagd om te reageren op de vier sprekers in het panel vanuit haar eigen kennis en ervaring.

Ze vindt dat het onderwerp veel aandacht verdient en verbetering nodig heeft. Als er goed diepgaand onderzoek naar de achtergrond van mensen wordt gedaan kan er in huiselijk

---

⁴ Zie hiervoor [de database op de website van de VVR](https://www.vrouwenrecht.nl/2020/12/22/actuele-jurisprudentie-over-huiselijk-geweld-in-het-familierecht/): <https://www.vrouwenrecht.nl/2020/12/22/actuele-jurisprudentie-over-huiselijk-geweld-in-het-familierecht/>

geweld zaken meer informatie naar voren komen. De Vaan noemde al een aantal ambivalenties in het beleid, Van Waterschoot zelf miste daarbij nog één ambivalentie: de gezinsgerichte aanpak⁵. Als rechtszoekende vond ze die aanpak overal terug; bij uitvoeringsinstanties, bij Veilig Thuis, maar ook bij de rechter. Daardoor voelde ze zich met haar kinderen nooit beschermd en werd ook niet goed beschreven waar het probleem lag.

Overheidsinstanties zouden beter met elkaar moeten samenwerken. Om het probleem van partnergeweld op te lossen moet er meer naar de inhoud van het probleem worden gekeken.

Als rechtszoekende kan Van Waterschoot ook niet begrijpen dat ondanks dat er geen onderzoek wordt gedaan, we er toch vanuit gaan dat het beste voor het kind een 'herstel situatie' is. "Leg de boel eerst nou eens stil om goed onderzoek te doen".

Bovendien speelt er ook een juridisch probleem: iedereen moet individuele rechtsbescherming krijgen. Maar als er geweld plaatsvindt zonder dat daar onderzoek naar wordt gedaan heb je nergens meer om naartoe te gaan. Kinderen voelen zich niet serieus genomen in het systeem van het recht maar ook niet in het systeem van het gezin. Kortom: het kind voelt zich nergens meer veilig. Ik hoop dat dit probleem wordt aangepakt.

Panelgesprek:

De Boer trapt het panelgesprek af. Ze heeft vandaag veel voorbij horen komen dat er meer onderzoek nodig is. Zo vond **Engelfriet** dat er meer met een veiligheidsbril onderzoek zou moeten worden gedaan. **De Vaan** vroeg zich af of de Raad voor de Kinderbescherming wel de juiste organisatie is om onderzoek te doen en had **Tempel** behoefte aan een analyse aan de voorkant. De eerste vraag van **De Boer** aan de panelleden is dan ook of er nog vragen aan elkaar zijn wat betreft het nodige onderzoek.

Poldervaart vertelt dat je bij huiselijk geweld ziet dat je met beide belangen (die van ouders en kinderen) te maken hebt en dat die belangen niet per definitie met elkaar te vereenzelvigen zijn. Het onderzoek bij de Raad van de Kinderbescherming is geen politieonderzoek. Onderzoek/hulp voor volwassenen zou sterker moeten worden ingezet. De verbinding met het strafrecht vindt niet automatisch plaats, maar zou hierin wel perspectief kunnen bieden. **Tempel** geeft aan dat het strafrecht niet zaligmakend is aangezien huiselijk geweld zaken één op één plaatsvinden en er vaak geen fysiek bewijs is. **Poldervaart** vindt daarom juist dat het gedrag van de ouder beter geduid moet worden. Daar zijn ook andere partners voor nodig.

De Boer reageert daarop dat gedrag beschrijven in haar beleving stap één is en gedrag duiden pas stap twee. Deze volgorde ziet ze weinig terug in rapporten van de Raad van de Kinderbescherming.

Dat is de laatste jaren heel erg in ontwikkeling, legt **Poldervaart** uit. Het is de bedoeling dat gedrag zo concreet mogelijk beschreven wordt en de informatie geduid wordt.

Volgens **Engelfriet** is het terugkerende probleem dat huiselijk geweld een containerbegrip is. Bij dwingende controle leent het huidige systeem zich niet voor een oplossing. Onder toezicht stelling en uithuisplaatsing zijn niet de juiste instrumenten. Dat de instrumenten verbeteren, raakt niet aan de kern van wat we proberen op te lossen.

Poldervaart is van mening dat een goed feitenonderzoek in alle zaken moet gebeuren. Er is steeds meer behoefte aan screening. **De Vaan** denkt dat er een verschil bestaat tussen

---

⁵ Waarbij de focus ligt op hulp aan het hele gezin, waardoor individuele problematiek als oorzaak voor de problemen onderbelicht blijft.

een screening van ouders waarbij men probeert te achterhalen wat er aan de hand is en de juridische vraag waarbij ouders niet zeggen wat er aan de hand is.

Via het familierecht systeem kan je elkaar eindeloos treiteren, reageert **Engelfriet**. Daar zouden we toch iets aan moeten kunnen doen. Mensen zijn uitgeput na zeven jaar procederen. **Tempel** stelt dat juist daarom de analyse zo belangrijk is. Soms ziet ze mensen voor de vierde keer in de rechtszaal, de procedures slepen voort omdat je een probleem probeert op te lossen wat eigenlijk geen juridisch probleem is.

De Boer vraagt zich daarop af of het familierecht wel de juiste arena is. Zouden we toch niet vaker het voorzorgprincipe moeten hanteren? En is het niet mogelijk om de hulpverlening die we hebben, minder toe te spitsen op ondersteuning bij communicatie en opvoedvraagstukken en meer op het eigen gedrag van ouders?

De Vaan vindt dat we betere hulpverlening nodig hebben en dat we af moeten van het idee dat het absoluut niet kan dat je geen contact hebt met één van de ouders. De insteek van de onderzoeken is vooral wat anders moet, volgens **Poldervaart**. We moeten ons afvragen wat het kind nodig heeft om veilig op te kunnen groeien. Daarbij is contact volgens haar in principe wel heel belangrijk. **De Vaan** stelt dat als we niet goed naar de ouders kijken als mensen met hun eigen problematiek we soms de oorzaak van de onveiligheid niet zien. We zien heel veel dingen wel, geeft **Poldervaart** aan, maar we hebben soms ook een vonnis of een diagnose nodig om te kunnen handelen. Alleen gedrag zien is niet altijd genoeg voor een juridisch besluit. Hierin valt nog veel te winnen. **Tempel** zegt dat een analyse voor rechters wel heel belangrijk is om in te kunnen schatten waar de veiligheid van het kind en de (ex)partners mee gediend is.

Engelfriet wil nog toevoegen dat we af moeten van het woord 'complex', dwingende controle is soms juist heel simpel. De analyse hoeft helemaal niet ingewikkeld te zijn, als je een aantal jaar in dit vak rondloopt dat vliegen de rode vlaggen je om de oren.

Wie kan die analyse wanneer maken? Vraagt **De Boer**. De wachttijd voor een onderzoek bij de Raad van de Kinderbescherming is lang en bovendien is het geen organisatie dat forensisch psychologisch onderzoek kan doen.

Engelfriet vindt dat sommige instellingen, slachtoffers en de media elkaar de maat aan het nemen zijn. Binnen de huidige mogelijkheden die we hebben is er te weinig marge om het probleem werkelijk aan te kunnen pakken. **Poldervaart** zegt het op dit punt het jammer te vinden dat de politie tijdens dit congres niet aan tafel ziet. Ze ziet hen als expertise bron als het aankomt op stalking, en ze zou hen graag bij het onderwerp zou willen betrekken. **De Boer** vraagt zich daarop af of je alles wel naar het strafrecht moet trekken. Stalking kan dan wel een expertise van de politie zijn, toch komt het vaak niet eens tot een aangifte. Veilig Thuis zou in haar optiek de organisatie moeten zijn die aan risico screening en feitenonderzoek doet.

Uit het publiek reageert Sander van Arum dat Veilig Thuis maar tien weken op een zaak zit. Ook zij zijn afhankelijk van informatie van anderen, zoals bijvoorbeeld school en de huisarts. Iedereen moet afluken in containerbegrippen te denken. De focus moet liggen op 'Wie slaat wie?'. Iedereen kijkt momenteel door een sleutelgat. Pas als alle puzzelstukjes bij elkaar gelegd worden zie je het geheel. Als we weten dat iets drie maanden gelden ook al is gebeurd, krijgen we een patroon in zicht. Huiselijk geweld komt niet zomaar uit de lucht vallen.

De Vaan zegt dat Veilig Thuis in theorie het onderzoek zou moeten doen maar daar momenteel niet op in is gericht. Sander van Arum uit het publiek reageert daar weer op met dat Veilig Thuis alleen de stukjes bij elkaar zou moeten leggen.

Juist in het geval van dwingende controle heb je zaken die nog nergens eerder bekend zijn, stelt **De Boer**.

Engelfriet vindt dat dit thema veel hoger op de agenda moet komen. Het kost ons allemaal veel tijd, als je als rechter of advocaat vier keer met een zaak bezig bent, ben je tenslotte meer tijd kwijt dan één keer.

Uit het publiek komt de opmerking van **Van Waterschoot** dat het huidige systeem nog steeds op het gezin is gericht. Er wordt steeds gesproken over complexe scheidingen maar er zijn ook situaties waarbij ouders geweld gebruiken over de ruggen van kinderen. Ook in de schottenaanpak kan een van de ouders belastend gedrag blijven uitoefenen op een kind.

Uit het publiek komt ook de opmerking dat Nederland weinig doet met het verdrag van Istanbul. Politieke partijen zouden we daarop moeten aanspreken. Vanuit Europa is er een sterk rechtsmiddel waar we gebruik van kunnen maken, ook in de rechtspraak.

Uit het publiek komt ook de vraag of er wordt nagedacht over nazorg aan gezinnen die bij de rechtbank zijn voor gekomen. **Tempel** antwoordt dat dat niet wordt gedaan. **Poldervaart** zegt dat er wel wetenschappelijk onderzoek wordt gedaan waarbij gezinnen worden gevolgd. In Alkmaar organiseren strafrechters bijeenkomsten met een aantal slachtoffers om te horen hoe de zitting werd ervaren, vertelt **De Boer**. Er zijn meer juridische initiatieven, zo combineert de Rechtbank Rotterdam familierecht en strafrecht zittingen.

De Boer sluit de dag af: er zijn nog veel dingen te doen. We weten allemaal dat we nog stappen moeten zetten. De VRR heeft in het verleden een werkgroep familierecht gehad en het plan is om die weer nieuw leven in te blazen. Belangstellenden kunnen zich aan sluiten bij de [werkgroep](https://www.vrouwenrecht.nl/contact/contact-werkgroep-personen-en-familierecht/): <https://www.vrouwenrecht.nl/contact/contact-werkgroep-personen-en-familierecht/>

Colofon

Verslag: Zaza van de Koppel

Uitgave van: Vereniging voor Vrouw en Recht Clara Wichmann (VVR)

© Vereniging voor Vrouw en Recht, Leiden, december 2021
Met bronvermelding mag de tekst worden overgenomen

ISBN: 978-90-79931-11-8
NUR: 825

Vereniging voor Vrouw en Recht Clara Wichmann
Postbus 778
2300 AT Leiden
www.vrouwenrecht.nl
info@vrouwenrecht.nl